

جستاری پیرامون تاریخ بقاع استان ایلام

دکتر سهراب مروتی

عضو هیئت علمی دانشگاه ایلام

مقدمه

استان ایلام با مساحتی بالغ بر ۱۹۰۸۶ کیلومتر، بین ۳۱ درجه و ۵۸ دقیقه عرض شمالی از خط استوا و ۴۵ درجه و ۲۴ دقیقه تا ۴۸ درجه و ۱۰ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ در غرب کشور واقع شده است. این استان از جنوب با خوزستان، از شرق با لرستان و از شمال با کرمانشاه همسایه است و از سمت غرب ۴۲۵ کیلومتر مرز مشترک با کشور عراق دارد.^۱

ایلام امروز میراث تمدنی و فرهنگی دیرینه‌ای دارد و از نظر تاریخی بخشی از سرزمین عیلام باستان بوده است. در دوره ساسانی در این منطقه دو ایالت ماسبدان با مرکزیت سیروان و شهرهای تابعه آن مانند اریوجان و الرذ و ایالت مهرجان قذق با مرکزیت صیمره پدید آمده است.

ابن حوقل (قرن چهارم) نوشته است: «صیمره و سیروان دو شهر کوچک‌اند که بناهای آنها مانند شهرهای موصل و تکریت اغلب با گچ و سنگ است و میوه‌های بسیار و گردو و دستنبویه و محصولات نواحی سردسیر و گرمسیر و آبها و درختان و کشتهای بسیار دارند».^۲

مورخان اسلامی دیگر مانند احمد بن یحیی بلاذری (قرن سوم) در فتوح البلدان^۳؛ احمد بن ابی یعقوب (قرن چهارم) در البلدان^۴؛ ابن اثیر (قرن ششم) در الکامل^۵؛ ذکریا بن محمد بن محمود

(قرن هفتم) در آثار البلاد و اخبار العباد^۶؛ حمدالله مستوفی (قرن هشتم) در نزهة القلوب^۷، از شهرهای صیمره، سیروان، اریوجان، ده بالا، ماسبذان و مهرجان قذق نام برده‌اند. این شهرها تا قرن سوم هجری آبادان بوده‌اند و بنابر نقل ابن اثیر به علت وقوع زلزله از آبادانی افتاده‌اند.^۸ و بعد از آن به تدریج با قدرت گرفتن حکومت‌های محلی مانند اتابکان لرستان در مقایسه با سایر مناطق ایران در انزوا به سر برد و به تدریج زندگی ایلی و عشایری جانشین آن آبادانی گشته است.

این منطقه را در صدر اسلام مسلمانان عرب فتح کردند. بلاذری در این باره می‌نویسد: «بعد از فتح دینور، ابوموسی اشعری به ماسبذان شد. اهل آن با وی جنگی نکردند. اهل سیروان نیز به همان شروط صلح دینور صلح خواستند و جزیه و خراج پرداختند. ابوموسی دسته‌هایی سوار به میان ایشان بپراکند و بر زمینهایشان غالب آمد.»^۹ ابن اثیر نیز نوشته است: «پس از آنکه هاشم از جلولا به مدائن بازگشت، سعد خبردار شد که آذین پسر هرمزان سپاهانی جمع کرده و به دشتها روی آورده است. سعد ضرار بن خطاب را با سپاهی به مقابله او فرستاد و در دشت ماسبذان به هم برخورد نمودند و جنگی شدید در گرفت و آذین توسط ضرار دستگیر و سرش از تن جدا شد، سپاهیان عرب تا حوالی سیروان جلو رفته و ماسبذان را قهراً گرفتند. مردم آن شهر به جبال فرار کردند، ضرار آنها را دعوت به مصالحه کرد و آنان هم پذیرفتند. ضرار تا انتقال سعد به کوفه در ماسبذان بود، سپس به طرف کوفه عزیمت کرد و پسر هذیل اسدی را در ماسبذان جانشین خود ساخت.»^{۱۰} از آن زمان تاکنون مردم استان ایلام دین اسلام را پذیرفته‌اند و به آن وفاداراند و اکنون نزدیک به ۹۹٪ آنها مذهب تشیع دارند.

با حاکمیت اسلام نخستین آرامگاههای اسلامی بر سر تربت یاران پیامبر و بر سر مقبره شهدای شیعه و شخصیت‌های برجسته احداث شدند. هیچ‌کدام از آرامگاههای قرن اول تا سوم هجری متمرکز در مناطق خاور نزدیک به‌ویژه در عربستان و مصر باقی نمانده‌اند.^{۱۱} نخستین آرامگاه اسلامی باقی‌مانده مقبره قبة الصلیبة در شهر سامره است که قدمت آن به اواسط قرن سوم هجری باز می‌گردد. (همان) در دوران حکومت آل بویه (۳۳۳ تا ۴۷۷ق) مذهب تشیع گسترش پیدا کرد و علنی شدن مذهب تشیع در بنا نمودن زیارتگاههای تازه‌ای برای شیعیان به ظهور

پیوست، شیعیان نه تنها سرداب سامرا محل غیبت امام دوازدهم را از سال ۲۶۰ هجری به بعد به‌عنوان مکانی متبرک زیارت می‌کردند، بلکه در ایران نیز ابنیه مقدسی بنا کردند، همچنین هسته اولیه مرقد امام هشتم، امام رضا (ع) از طرف آل بویه شکل گرفت.^{۱۲}

این‌گونه بود که در شهرهایی مانند مشهد و قم و اماکن مقدس شیعه در عراق به مقبره ائمه و افراد خاندان آنان توجه شد و منتهای هنرمندی و توجه در ساختن و تزیین آنها به عمل آمد و در سرتاسر خاک ایران مقبره هزاران امامزاده که عملی ثواب بود ساخته شد و قبر عرفا و مقدسان برجسته، محل مراکز روحانی و مناطق مختلف شد^{۱۳} و در دوره صفوی، آرامگاه‌های مذهبی مهم ایرانی به جلوه نهایی خود به شکل امروزه دست یافتند.^{۱۴}

قدیمی‌ترین بنای ایلام، که از آن در منابع تاریخی نام برده شده است، بقعه مهدی خلیفه عباسی است. این نما را در سال ۵۶۴ هجری المسترشد، خلیفه عباسی، بازسازی کرده بود.^{۱۵} از دیگر بقعه‌هایی که در تاریخ از آن اسمی به میان آمده است بنای مهدی صالح در مازین دره شهر است. بنای مذکور در قرن هشتم ساخته شده است.^{۱۶}

با توجه به وضعیت مذهبی حاکم بر ایلام آرامگاهها و بقعه‌ها کم‌کم رو به گسترش نهاد و اکنون بیش از صد نماد اسلامی در استان وجود دارد.^{۱۷} یکی از نمادهای مقدس بقاع هستند، بنا به قول آقای دکتر معین، بقعه به قطعه زمینی گفته می‌شود که زیارتگاهی در آن قرار گرفته باشد، همچنین به مزار ائمه و بزرگان دین و مدفنهای متبرکه نیز گفته می‌شود.^{۱۸} با توجه به اهمیت برجسته‌ای که این بقاع از نظر تاریخی و دینی برای استان داشته‌اند و همچنین تأثیری که بر فرهنگ عمومی استان می‌گذارند، درصدد هستیم تا گزارشی علمی و روشمند را از موقعیت مکانی و پیشینه تاریخی آنها گزارش نماییم.

ابراهیم قتال

در محور جادهٔ مهران- دهلران و بعد از روستای بیشه‌دراز نزدیکی مرز ایران و عراق بقعهٔ ابراهیم قتال واقع شده است. آثاری از بنای قدیمی آن در دست نیست و بنای جدید آن بعد از پایان یافتن جنگ ایران و عراق احداث شده است. براساس گزارش مدیریت اوقاف ایلام این سید شجره‌نامه دارد. او از نوادگان محمد حنفی، از فرزندان حضرت علی (ع) است. می‌گویند: وی که ابتدا در منطقهٔ بصره از توابع دولت عراق و به‌طور مخفیانه به دعوت مردم می‌پرداخت، تحت تعقیب مأموران خلیفهٔ وقت قرار گرفت و به‌ناچار شبانه به ایران رهسپار شد. در منطقهٔ غربی عراق با مأموران خلیفه مواجه شد، از ناحیهٔ پاها مجروح گردید و با همان وضعیت راه ایران را درپیش گرفت تا به منصورآباد مهران رسید و چند روزی در آنجا ماند، اما بنا به دلایلی تصمیم گرفت به بصره برگردد. در راه بازگشت در منطقهٔ نصریان به علت خونریزی زیاد به شهادت رسید و عشایر منطقه او را در همانجا به خاک سپردند.

از آن پس، خانوادهٔ او که از شهادتش مطلع می‌شوند به آن منطقه می‌آیند و در کنارش مأوا می‌گیرند و بارگاه کوچکی برای او می‌سازند. این بقعه، در ایام تعطیلات رسمی عید نوروز، نسبت به سایر ایام، زائران بیشتری را پذیراست.

بابا پیرمحمد

این بقعه در پنج کیلومتری جنوب شرقی شهر آبدانان قرار دارد. بنای بابا پیرمحمد کتیبهٔ تاریخی ندارد. اهالی روستای انصار، که در جنوب این بنا سکونت دارند، شجره‌نامه‌ای در دست دارند که از طریق آن نسب خود را به جابر بن عبدالله انصاری، صحابهٔ مشهور پیامبر (ص)، می‌رسانند. شجره‌نامهٔ مذکور به تاریخ ۷۲۰ هجری است.

بنای بابا پیرمحمد بر نقشه‌ای مستطیلی شکل ساخته شده و دارای دو پوش با گنبد رُک و دوازده ضلعی بیرونی و گنبد نیم کروی داخلی است. در داخل اتاق مقبره، ضریح به گونهٔ معمولی وجود ندارد و به‌جای آن بر فراز قبر اتاقکی گنبددار ساخته شده است. این بنا احتمالاً متعلق به اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم است.^{۱۹}

پیشینیان بر این نظر بوده‌اند که اگر کسی به اموال این بقعه دست‌درازی نماید گرفتار بلا و مصیبت می‌شود. لذا عده‌ای از مردم در زمانهای گذشته اشیای گران‌قیمت خود را در گوشه‌ای از آن دفن می‌کردند تا از دسترس اشرار و دزدان در امان بمانند.

بابا سیف‌الدین

در پانزده کیلومتری شمال‌شرقی دره شهر در دهستان ارمو بقعه بابا سیف‌الدین محمد واقع شده است. این بقعه از جنوب به تنگ بهرام چوبین واقع در دامنه کبیرکوه و از شمال به رود سیمره و از شرق به پل دختر محدود می‌شود. در اطراف این بنا قبرستانی قدیمی از دوره اسلام وجود دارد. گفته‌اند که بابا سیف‌الدین محمد فرزند ابراهیم فرزند امام موسی کاظم (ع) که در شمال‌شرقی دره شهر (ارتفاع آن از سطح دریا ۵۵۰ متر است) و در حوالی دامنه‌های کبیرکوه مدفون است، از برکات این دیار است و از اهالی آن سامان به جهت کمک امامزاده دعوت به عمل می‌آید.^{۲۰} شجره‌نامه آن به زبان عربی موجود است.

گفته شده است که بابا سیف‌الدین در درگیری‌هایی که با سپاهیان خلیفه وقت عباسی، مأمون، داشت گردن زده می‌شود و در دامنه شمالی کبیرکوه جایی که اکنون آرمیده، به خاک سپرده می‌شود. مدتها بقعه نداشته است اما هنگامی که یکی از شاهان صفوی از این دیار می‌گذرد متوجه آرامگاه می‌شود و دستور می‌دهد تا برای آن بقعه‌ای بسازند.

بنای قدیمی آن مربع شکل و هر ضلع آن ۵/۳۰ متر و ارتفاع گنبد تا زمین تقریباً هفت متر است، بر روی این بنا گنبدی قیفی شکل ساخته شده است که این سبک گنبد در جای دیگر دیده نشده است.^{۲۱}

بابا قاسم

در جنوب‌شرقی شهر سرابله و در فاصله ۲/۵ کیلومتری بر روی تپه‌ای بلند بقعه بابا قاسم است و در اطراف بقعه قبرستانی از دوره اسلامی وجود دارد. بنای آن بر نقشه مربع شکل ساخته شده

است و گنبدی نیم کروی دارد، این بنا از دو قسمت بدنه و گنبد تشکیل شده و در ورودی آن در ضلع شمالی است و در ضلع جنوبی بنا نیز یک پنجره وجود دارد.

این بقعه کتیبه تاریخی و شجره‌نامه ندارد. اما در بین مردم مشهور است که بابا قاسم از نوادگان امام موسی کاظم (ع) است که به قصد زیارت امام رضا (ع) از عراق به راه افتاده و در این مکان از دنیا رفته است. با توجه به اینکه بقعه تخریب شده خلیفه مهدی، که در داخل شهر ایلام قرار داشته و احتمالاً متعلق به قرن ششم هجری بوده است، به همین شیوه ساخته شده این بقعه نیز احتمالاً متعلق به همان دوره است.^{۲۲}

پیرحسین

این بقعه در یک کیلومتری روستای زنجیره علیا از توابع شهرستان شیروان چرداول قرار دارد، ساختمان آن با نقشه نامنظم ساخته شده است و گنبد مخروطی پخ دارد. بقعه مذکور کتیبه تاریخی و شجره‌نامه ندارد و از زمان ساخت و شخصیت مدفون در آن اطلاعی در دست نیست. در بین مردم منطقه پیرحسین به پیر درد «پیرژان» معروف است.

پیرحمزه

بقعه پیرحمزه بر روی تپه‌ای در سه کیلومتری روستاهای سلطانقلی و سید نظری سفلا از توابع شیروان چرداول قرار گرفته است. بنای آن بر نقشه مربع ساخته شده و دارای گنبد هرمی شکل چهارضلعی است. مصالح استفاده شده در آن قلوه‌سنگ و ملاط‌گچ و خاک است. این بقعه کتیبه تاریخی و شجره‌نامه ندارد و از هویت شخص مدفون در آن اطلاعی در دست نیست. گذشتگان منطقه گفته‌اند پیرحمزه فرزند زید و از نوادگان امام موسی کاظم (ع) است که در عراق شکنجه شده است و برای پیوستن به امام رضا (ع) راهی کشور ایران شده که در بین راه از دنیا می‌رود. همچنین نقل کرده‌اند که شجره‌نامه آن در نجف اشرف موجود است.

پیرمحمد

این بقعه در دامنه‌های کبیرکوه واقع شده است. فاصله آن تا بخش بدره هشت کیلومتر است. اطراف آن را قبرستانی از دوران اسلامی و جنگلهای بلوط احاطه کرده است. به فاصله حدود دویست متری شمال بقعه آثار قدیمی شهر کوچکی مشاهده می‌شود که فریا استارک آن را متعلق به قرون سیزدهم و چهاردهم میلادی دانسته است.^{۲۳} در جای دیگری می‌نویسد: «در آنجا قبرستان مربوط به مسلمانان دیدیم. این قبرستان از سنگهای حجاری شده درست شده بود. در آنجا محرابی که از سنگ و شفته ساخته شده است قرار داشت. در زیر آن آرامگاهی وجود دارد که مجموعه‌ای از ریگهای گرد و تعدادی سنگواره سیاه رنگ دور و برش دیده می‌شود، اهالی محل این سنگواره‌ها را سنگ پری می‌گویند و به عنوان نذری و هدایی به اینجا می‌آورند.»^{۲۴}

حکایت می‌کنند که در زمان حکومت عباسیان چهل نفر از سادات به این دیار هجرت کرده و برای مدت محدودی ماندگار شده‌اند و ناگهان به دست گروهی تمامی آنها کشته شده‌اند. رئیس و سرپرست این گروه چهل نفری مهاجر پیرمحمد بوده است. ایشان یک فرزند به اسم خلیل‌الله داشته‌اند که در صحن امامزاده مدفون هستند. بقعه پیرمحمد شجره‌نامه و کتیبه تاریخی ندارد.

پیرمحمد «پیرمامه»

این بقعه در سی کیلومتری جنوب‌غربی شهر ارکواز ملکشاهی و در روستایی به نام گنبد واقع شده است. ساختمان قدیمی آن را در سال ۱۳۰۴ غلامرضاخان امیر جنگ، والی لرستان و پشتکوه، برای اولین بار احداث کرده و کاشیهای آبی رنگ آن را از اصفهان به محل آرامگاه منتقل کرده‌اند. بنای فعلی آن در سالهای ۱۳۶۵-۱۳۶۴ احداث شده است. این بنا مانند دیگر بناهای نوساز استان از یک چهار اتاقی تشکیل شده است که گنبدی دوپوش بر روی آن قرار گرفته و شبستانی با هشت گنبد کوچک‌تر اطراف آن را احاطه کرده است. بر طبق شجره‌نامه موجود در بقعه، سید محمد عابد از فرزندان موسی بن جعفر (ع) است که در دوران اختناق حکومت متوکل وارد ایران و در منطقه فعلی ساکن شده و در همین منطقه نیز دفن گردیده است.

موقعیت جغرافیایی مدفن سید محمد عابد بر طبق شجره‌نامه فوق: مقام مدفن آن جناب والامقام در میان دو رودخانه در یکی از قراء ماسبدان و موضع (موضعی) از مواضع جبال حلوان واقع است. جانب قبله کوه پشم و جانب قطب کوه سرخ که موسوم است به بلیجان و دره مورد و طرف شمال کره زمزمیه و مله گنج طرف مله قیانه و جبل زنب الحمار. پایین بیاید به دارکله الی کان کبود و در پایین طرف قبله رمله که موسوم است به صحرای محسن آب و طرف بالا که الحال مشهور است به کورکوه و سابقاً طایفه ساده میری و بنی کنانه و الحال طایفه ملکشاهی و گرزالدین وند و بعضی طوائف دیگر از قبیل محکی زبان و غیره که ملحق است به آنها مرید جناب امامزاده والامقام سید محمد (ع) و ذریه او که در آستانه مبارکه مقیم و متوطن هستند.

جابر

این بقعه در حدود هفتاد کیلومتری جاده ایلام- دره شهر، هفده کیلومتر مانده به شهر بدره، و در بین کوههای «مله رتیه» و «چال می» و در نزدیکی روستای جابر، واقع شده است. در اطراف این بقعه قبرستانی از دوره اسلامی وجود دارد.

بقعه جابر کتیبه تاریخی ندارد و دارای شجره‌نامه است. در گزارش عملکرد سازمان اوقاف آمده است که این بقعه طبق شجره‌نامه موجود که به خط عربی آن زمان تحریر شده از نوادگان جابر بن عبدالله انصاری است.

ایزدپناه درباره بنای آن می‌نویسد: بلندای تمام گنبد تا کف مقبره شانزده متر و تماماً از سنگ و گچ است، روی آن نیز تماماً گچکاری شده است. این کار به علت وفور کوههای گچی است که در آنجا هست. تاریخ بنای آن مشخص نیست ولی از لحاظ سبک بنا و معماری در لرستان بنایی مشابه آن وجود ندارد.^{۲۵}

بنای قدیمی این بقعه که به سبک بناهای با گنبد «مضرس» یا «ارچین» و شبیه به بناهای سید صلاح‌الدین محمد در آبدانان و دانیال نبی در شوش بوده، در سال ۱۳۷۰ تخریب شد و بنایی نوساز به جای آن احداث گردیده است.^{۲۶}

حاج بختیار

این بقعه در بخش چوار از توابع شهرستان ایلام واقع است؛ از طرف شرق به شهرک شهید رجایی، از طرف غرب به روستای بان سرور، از طرف جنوب به یک پرتگاه نسبتاً بلند و رودخانه و از طرف شمال به کوه شیرزول محدود شده است.

این بقعه کتیبه تاریخی و شجره‌نامه ندارد. دارای بنایی قدیمی است و گفته می‌شود قدمت آن به دوران قبل از حکومت صفویه می‌رسد و ابعاد آن ۱۰×۸ متر بوده است.^{۲۷}

دو نظر درباره بختیار وجود دارد، گروهی بر این باورند که وی فرزند امام موسی کاظم (ع) و برادر امام رضا (ع) است، مدتی در کشور عراق و شهر سامرا زندگی کرده و زمانی که امام رضا به خراسان می‌رود تمامی اقوامش برای ملحق شدن به امام راهی آنجا می‌شوند و حاج بختیار که از جمله آنان است در همین مکان فعلی از دنیا رفته و به خاک سپرده شده است.

عده‌ای دیگر بر این پندارند که در زمانهای خیلی دور حاج بختیار از دست حکام ظالم و ستمگر وقت می‌گریزد و در این روستا سکنا می‌گزیند و تا آخر عمر در آنجا به سر می‌برد.

مردم این روستا به حاج بختیار «پیرژان» لقب داده‌اند و معتقدند که اسم اصلی او چیز دیگری است. لیکن حاجی را به معنی برآورده کردن حاجت و بختیار را به معنی اختیار زیاد می‌دانند.

حاجی حاضر

این بقعه در سیزده کیلومتری شمال غربی شهر ایوان و در مسیر جاده ایوان-اسلام‌آباد قرار گرفته است. بقعه مذکور بنایی قدیمی دارد که شخصی به نام نورمحمد از طایفه خالدی کلهر گیلان غرب و با کمک مالی حسین قلی‌خان ابوقداره والی پشتکوه آن را ساخته است.^{۲۸} از وضعیت معماری بنای قدیمی اطلاع چندانی در دست نیست با توجه به تصویری غیرواضح بنای قدیمی دارای پلان مربع و گنبد نیم‌کروی بوده است و نمای بیرونی آن با گچ روکش شده بود.^{۲۹}

روایت شده که او از خادمان امام رضا (ع) بوده است و به‌علت انجام وظیفه سریع و درست و حضور به‌موقع در خدمت امام لقب حاضر گرفته است و نام اصلی وی سید محمد است. عده‌ای دیگر می‌گویند او از زمانهای خیلی دور به همراه سید عبدالله به این منطقه اعزام شده و در

اینجا فوت نمود. خبر دیگر حاکی از آن است که حاجی حاضر برادر امام رضا و فرزند امام موسی کاظم (ع) است.

در گذشته، مردم منطقه روزهای چهارشنبه به زیارت بقعه می‌رفتند ولی اکنون پنجشنبه‌ها بیشترین زائران را دارد. بقعه حاجی حاضر، کتیبه تاریخی و شجره‌نامه ندارد.

سید ابراهیم

در هشت کیلومتری شهر زرین‌آباد و جنوب شرقی روستای بردی از توابع شهرستان دهلران بقعه سید ابراهیم واقع شده است. در حدود پنج کیلومتری شرقی این بقعه قلعه بزرگ باستانی شاخ یا شیاق با مساحت پانصد هزار مترمربع قرار دارد.^{۳۰}

این بقعه بر نقشه مستطیل شکل ساخته شده است و گنبد دوپوش با گنبد هرمی هشت ضلعی بیرونی و گنبد نیم‌کروی داخلی دارد. دارای ۹ واحد (اتاق) است. در ورودی بنا در ضلع شمالی و در محور اتاق ورودی و اتاق گنبدخانه قرار دارد. سطح داخلی بنا حدود هفتاد سانتیمتر پایین‌تر از سطح بیرونی بقعه قرار گرفته است^{۳۱} در داخل بقعه دو قبر وجود دارد، قبر سید ابراهیم و قبر بی‌بی زینب خواهر او.

در شمال غربی بقعه سید ابراهیم و فاصله دو متری از آن، بقعه کوچکی با همان سبک به نام پیرمحمد یا «پیراهم» وجود دارد و گفته می‌شود او فرزند سید ابراهیم بوده است.

بقعه مذکور کتیبه تاریخی ندارد اما بر طبق شجره‌نامه‌ای که در سال ۱۳۰۴ هجری در نجف اشرف نوشته شده است و به تأیید علمای آن زمان رسیده است، امامزاده سید ابراهیم یا «شوراهم» فرزند امام محمد باقر (ع) است.^{۳۲}

در اطراف امامزاده قبرستانی وجود دارد که بر روی بعضی از قبرهای قدیمی آن اتاقکهای کوچکی با طاق جناغی ایجاد کرده‌اند. این اتاقکها با قلوه‌سنگهای کوچک و ملاط گچ ساخته شده‌اند. در داخل این اتاقکها سنگ قبرهایی هست که دارای نقش و نگارهای گوناگون هستند.

سید اکبر

این بقعه در هشت کیلومتری جنوب شرقی شهر دهلران قرار گرفته است. بنای قدیمی آن از بین رفته و براساس گزارش مدیریت اوقاف ایلام امامزاده سید اکبر بقعه قدیمی داشته که در زمان جنگ ایران و عراق خسارتهای فراوانی دیده است، پس از پایان جنگ آن بنا تخریب و بنای جدیدی برای آن ساخته شده است.

بقعه سید اکبر کتیبه تاریخی و شجره نامه ندارد. اما بر طبق نقل شفاهی مردم آن سامان او پسر امام موسی کاظم (ع) است که به همراه حضرت معصومه به منظور دیدار از حضرت رضا از عراق به ایران آمد و در دهلران بر اثر بیماری فوت کرد و در همین مکان دفن شد.^{۳۳}

سید حسن

بقعه امامزاده سید حسن در دو کیلومتری جنوب شرقی شهر مهران قرار گرفته است و اطراف آن به زمینهای کشاورزی و دشتهای هموار محدود است و در جنوب آن رودخانه بزرگ معروف به «گاوی» جاری است.

بنای قدیمی سید حسن در دوره قاجار ساخته شده است. بنای مذکور دارای گنبد و دو مناره قطور ولی کوتاه در طرفین در ورودی بوده است. قسمت فوقانی منارهها تزیینات آجرکاری داشته است. سنگ نوشته ای که در امامزاده موجود است ادعای فوق را اثبات می نماید و متن آن چنین است «هو الله. بسم الله الرحمن الرحيم تاريخ ساختن گنبد مطهر و صحن امامزاده واجب التعظيم سيدحسن عليه الرحمه حسب الامر جناب جلال المآب اجل كرم غلامرضا خان والي كل لرستان فيلي سردار اشرف ۱۳۲۶، مأموریت محمد غلام».

بنابر اظهارات اهالی محل در زمان قاجاریه دولت عثمانی دو بار به این بنا صدمه زده و آن را غارت کرده است. بنای فعلی امامزاده در سال ۱۳۷۰ش و به سبک سایر بناهای نوساز استان ساخته شده است.

سنگ نوشته دیگری در بقعه وجود دارد که نسب سید حسن را به امام موسی کاظم (ع) می رساند. بر روی این سنگ نوشته شده است: «هذا قبر المرحوم المبرور و الجلیل الصالح و الراجح

السید حسن ابن موسی الکاظم (ع) در بین مردم منطقه امامزاده سید حسن به رومشکن معروف است. قدمت آن را به دوره صفویه و هلاکوخان نسبت داده‌اند.

سید صلاح‌الدین محمد

در جنوب شهر آبدانان، بر روی تپه‌ای مشرف بر قلعه باستانی پشت قلعه - از آثار باستانی دوره ساسانی - و بین دو رودخانه شورآب که از رشته‌کوه کبیرکوه سرچشمه می‌گیرد، بقعه سید صلاح‌الدین محمد واقع شده است. این بقعه شجره‌نامه و کتیبه تاریخی ندارد.

بعضی سید صلاح‌الدین محمد را فرزند امام موسی کاظم (ع) می‌دانند.^{۳۴} گروهی دیگر وی را سید صالح‌الدین بن ناصرالدین بن الصغیر بن محمد بن علی بن هادی بن غلام بن عیسی بن یعقوب بن ابراهیم بن محمد باقر (ع) به‌شمار آورده‌اند.^{۳۵}

بنای بقعه بر نقشه مستطیل شکل ساخته شده و دارای گنبد دو پوش با گنبدی مضرس (ارچین) بیرونی و گنبد نیم‌کروی داخل است. کروان درباره این گونه بناها می‌گوید: «ساختار گنبد برآمده این بناها در تاریخ معماری بی‌نظیر و در هنر اسلامی بدعتی به‌شمار می‌آید و نمونه‌هایی که از آنها باقی مانده‌اند مربوط به قرون ۱۲ تا ۱۴ میلادی است».^{۳۶}

آثار قبور قدیمی زیادی در جوار این بقعه برجای مانده است که برخی از سنگهای نوشته‌شده بر روی قبور نقش‌های گوناگونی دارد، از آن جمله، سنگی مربوط به حدود دویست سال پیش و دارای نقش بسیار زیبای سوارکاری با شمشیر، مشاهده می‌شود.

سید عبدالله

در فاصله هفت کیلومتری جنوب‌شرقی ایوان و در دامنه کوههای شیرزول در محلی به‌نام سراب، بقعه سید عبدالله واقع شده است، فاصله بقعه تا جاده اصلی ایلام - کرمانشاه دو کیلومتر است.

این بنا کتیبه تاریخی و شجره‌نامه ندارد و تا قبل از سال ۱۳۶۷ به صورت یک روادگاه بوده است. در داخل بقعه نوشته‌ای وجود دارد که در آن سال و نسب سید عبدالله را اینچنین معرفی کرده است:

«سید عبدالله بن محمد بن الحسین بن احمد بن محمود بن غیاث الدین بن مجدالدین بن نورالدین بن سعدالدین بن عیسی بن موسی بن عبدالله بن الامام موسی کاظم (ع)». گفته می‌شود ایشان اهل جایدرد پل دختر بوده و در اواخر قرن هشتم و اوایل قرن نهم هجری به منظور تبلیغ دین اسلام به این منطقه عزیمت نموده است و در این شهرستان فوت نمود و همانجا به خاک سپرده شد.

در کتاب سیمای ایلام آمده است عبدالله یا عبیدالله اعرج بن عبدالله فرزند حسین اصغر بن امام زین العابدین و کنیه وی ابوعلی درویش ام خالد دختر حمزه مصعب بن زبیر بوده است و بدین جهت به وی اعرج گفته‌اند که یکی از پاهایش ناقص بوده است.^{۳۷}

سید عبدالرحیم

بقعه سید عبدالرحیم در کنار روستای سیاهکل از توابع دهستان مورموری آبدانان قرار دارد. جنس مصالحی که در آن به کار رفته از سنگ و گچ است. گنبدی به ارتفاع ۶/۵ متر و پائقی ۱/۵ متر دارد. در جلو دیوار شمالی آن دو عدد برج کوچک قرار گرفته است. این بنا کتیبه و شجره‌نامه ندارد. اما به صورت شفاهی نقل می‌شود که سید عبدالرحیم از نوادگان امام موسی کاظم (ع) بوده که برای دیدار حضرت امام (ع) قصد عبور از این منطقه را داشته است که گروهی او را می‌کشند و در همین مکان دفن شده است. متأسفانه بقعه را برای دستیابی به اشیای موجود در آن گروهی نبش قبر کرده‌اند.

سید علی

این بقعه در حدود ۱۵۰۰ متری شهر شهرک لومار بر بالای تپه‌ای مشرف به رود سیمره واقع شده است کوه چرمین در قسمت شمالی این امامزاده قرار دارد. قبرستان قدیمی‌ای در اطراف امامزاده قرار گرفته است.

بنای آن گنبدی دوپوش و پیازی شکل دارد که اطراف آن را شبستانی احاطه کرده است. بقعه مذکور کتیبه تاریخی و شجره‌نامه ندارد.

مردم منطقه می‌گویند که سید علی فرزند زید و از نوادگان امام سجاد (ع) است.

سید ناصرالدین

این بقعه بر بالای تپه‌ای در روستای علی‌آباد بزرگ و در بیست کیلومتری شمال‌غربی زرین‌آباد از توابع شهرستان دهلران واقع شده است و قبرستانی قدیمی در اطراف آن قرار دارد. ساکنان آن روستا از ساداتی هستند که خود را به سید ناصرالدین منسوب می‌کنند.

بنای قدیمی آن به صورت چهارگوش است، در ورودی آن در جهت شمال قرار داشته و چهار مناره و گنبدی قارچی شکل دارد.

این بقعه کتیبه تاریخی ندارد، اما شجره‌نامه آن در داخل امامزاده است، براساس آن سید ناصرالدین یا «سید سرودین» فرزند عبدالله بن موسی کاظم (ع) بوده و در این منطقه شهید شده است. او شش فرزند، سه پسر به نامهای صادق، هادی، و حامی و سه دختر به نامهای فاطمه، حبیبه و رقیه دارد.

سید ناصرالدین احترام و منزلت خاصی در بین مردم استان ایلام دارد و مردم غالباً برای شفای بیماری‌های روحی روانی به این امامزاده مراجعه می‌نمایند.

شاه احمد

در بلندیهای کبیرکوه و در شمال‌شرقی شهرستان آبدانان، در حدود پنج کیلومتری جنوب روستای پاعلم، گنبد کوچک شاه احمد بنا شده است. اهالی محل این بقعه را متعلق به امامزاده احمد یکی از فرزندان امام موسی کاظم (ع) می‌دانند. قبلاً به صورت یک روادگاه بوده است. «در زمان حکومت رضاخان و به هنگام تخته قاپوکردن عشایر لرستان، در این مکان بنایی کوچک با قلوه‌سنگ و گچ ساخته می‌شود».^{۳۸}

مسیوچویکف در این باره می‌نویسد: «جایی که این کوه‌گور» به اتمام می‌رسد آنجا را «محل شاه» می‌نامند و بر روی کوهی متصل به کوه کور امامزاده احمد واقع است. یک امامزاده به همین نام در محل بالاگریوه واقع است. لرهایی که در کوه کور ساکن هستند خیلی به این امامزاده اعتقاد

دارند. اگر کسی از آنها قتل و غارتی کرده به محض خواندن دو رکعت در آن محل جمیع معصیت او مبدل به ثواب خواهد شد.^{۳۹}

در عرف مردم شاه احمد «مراددهنده» لقب گرفته است، افراد زیادی به قصد زیارت و برآورده نمودن نیازهایی چون حامله شدن، پسردار شدن، رفع بیماریهای صعب‌العلاج و بخت‌گشایی دختران و پسران به آنجا مراجعه می‌کنند.

عباس

در چهار کیلومتری غربی شهر بومار از توابع شهرستان شیروان چرداول و بر تپه‌ای مشرف به رود شیروان قرار گرفته است. این بقعه با جاده اصلی سه کیلومتر فاصله دارد. قبرستانی از دوره اسلامی در اطراف بقعه آن را احاطه کرده است. بعضی از سنگ قبرهای این قبرستان بیش از دویست سال قدمت و نقوشی حجاری شده دارند.

این بقعه کتیبه تاریخی و شجره‌نامه ندارد ولی جدیداً شجره‌نامه‌ای در داخل بقعه وجود دارد که وی را به عباس بن هاشم بن زید بن زین‌العابدین (ع) منسوب می‌کند. این مکان تاکنون چند بار مورد دستبرد قرار گرفته است و در سالهای اخیر علاوه بر ربودن وجوئات، قبر داخل بقعه را به منظور دستیابی به اشیای عتیقه شکافته‌اند. بقعه عباس در بین مردم استان جایگاه ویژه‌ای داشته و از امامزاده‌های پر زوار است.

علی صالح

بقعه علی صالح در شهر صالح‌آباد از توابع شهرستان مهران واقع شده است. در بین مردم استان ایلام به «خاص علی» مشهور است. امامزاده علی صالح فرزند عبیدالله الاعرج بن حسین اصغر بن امام زین‌العابدین (ع) است.^{۴۰}

طبق سنگ‌نوشته‌ای که در دیوارهای بنای قدیمی امامزاده قرار داشته است بنای مذکور در سال ۱۳۰۸ق در زمان حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار و به توفیق و اهتمام غلامرضاخان والی‌زاده، والی لرستان و پشتکوه، و به معماری استاد حسین دزفولی تجدید بنا شده است. بنایی که در زمان

قاجار ساخته شده بود دارای زیربنایی در حدود ۲۴۰ مترمربع با دو گلدسته و یک گنبد شلغمی بود که از بهترین تزئینات زمان خود به شمار می‌رفت ولی به علت بی‌توجهی و نداشتن درآمدی در حد این مکان، کاشیکاری و گنبدکاری فرسوده شده بود.^{۴۱} بنای فعلی آن در سال ۱۳۶۲ ش یک هزار متری ساخته شده است، گنبد بنا دویوش است و در حدود هجده متر ارتفاع دارد. این بقعه مورد احترام تمام مردم استان ایلام است و پر زائرترین بقعه استان به شمار می‌رود.

محمدباقر

در جنوب غربی سفیدخانی از توابع شهرستان شیروان چرداول بقعه محمدباقر واقع شده است، در اطراف بقعه قبرستانی قدیمی وجود دارد. بنا بر نقشه تقریباً مربع شکل ساخته شده که اندازه هر ضلع آن هفت متر است، نمای داخلی آن دارای پلان چلیپایی است. مردم روستا می‌گویند که این مکان روادگاه امام محمدباقر(ع) بوده است و حدود پنجاه سال پیش یکی از ساکنان روستا خواب می‌بیند که از مردم تقاضا شده است برای آن ساختمانی احداث نمایند. بنای محمدباقر در حال ویرانی است. مردم در گذشته زیاد به زیارت آن می‌رفتند اما اکنون هیچ‌کس به زیارت آن نمی‌رود. بقعه فرق، کتیبه تاریخی و شجره‌نامه ندارد.

مهدی خلیفه عباسی

این بقعه در محل «سی‌می» در شهر کنونی ایلام، روبه‌روی پارک کودک فعلی، تقاطع خیابان مسجد والی قرار دارد. این بنا را قبل از انقلاب اسلامی مسئولان وقت تخریب کرده بودند.^{۴۲} طبری می‌نویسد: مهدی در ماسبدان در دهکده‌ای به نام رذ به شکار رفت. سگان از پس آهوپی برفتند، وی نیز همچنان از پی آن بود. آهو از در خرابه‌ای به درون دوید، سگان از پی آن به درون دویدند، اسب نیز از پی سگان به درون دوید که پشت وی به در خرابه بشکست و همان‌دم بمرد.^{۴۳}

یعقوبی نوشته است: مهدی در یازدهم محرم سال ۱۶۹ به سمت منطقه جبل (جبال) از بغداد خارج شد و در روستایی که الرذ گفته می‌شد از سرزمین ماسبدان فرود آمد و مانند بقیه روزها

برای شکار بیرون رفت. سگها آهوئی را دنبال کردند، او نیز در پی سگها با اسبش به دنبال آهو رفت، آهو به سرعت از در خرابه‌ای وارد شد و سگها نیز به دنبال او وارد شدند و اسب نیز از پی آنها از در خرابه وارد شد و در این خرابه او را آسیب رساند و او را به سوی خیمه‌گاهش بردند و هشت روز مانده از محرم در سال ۱۶۹ در حالی که ۴۸ ساله بود درگذشت.^{۴۴}

یاقوت حموی درباره بقعه می‌نویسد: «ده بالا روستایی در ماسبدان در ناحیه جبال نزدیک بند نیجین است و در آنجا قبر خلیفه مهدی و قتلگاه او قرار دارد و عده‌ای خدام وابسته به آن هستند و مقرری دریافت می‌کنند، در سال ۵۶۴ هجری المسترشد - خلیفه عباسی - بقعه را توسعه داد و پول زیادی میان ساکنان آنجا پخش نمود».^{۴۵}

مهدی صالح

این بقعه در بخش مرکزی ماژین واقع شده است. در بین مردم آن سامان به «مای صالح» معروف است. مصالح به کار برده شده در این بنا آجر و گچ و قلوه‌سنگ است. اتاق گنبددار، گنبد و احتمالاً سردابه از آجر و ملاط گچ ساخته شده است. بنای مذکور کتیبه تاریخی و شجره‌نامه ندارد.

ایزدپناه، درباره صاحب بقعه می‌نویسد: «بنابر آنچه دو نفر از مأموران باسواد دهکده نقل نموده‌اند بر دیوار غربی که خراب شده است، نام و مشخصات صاحب قبر وجود داشته و قول آن دو نسبت به آنچه خوانده‌اند و نقل می‌کردند تفاوت زیادی دارد که عیناً هر دو نقل می‌شود:

۱. شیخ الراشدین و سلطان المحققین و العلماء، ابوسایبان، شیخ سیدصالح نورالله مرقده ...
۲. سلطان المحققین و شیخ الراشدین، سید صالح نورالله قبر و اولاد ... تاریخ سبع و ماته و سبعین.^{۴۶} در هر دو مورد اشاره شده است که نام صاحب قبر «سید صالح» است.

نتیجه‌گیری

آثار تمدن اسلامی استان ایلام بالاخص «بقاع» مجموعه میراث گرانبهایی را تشکیل می‌دهند که تدوین شناسنامه دقیق آنها بر اهمیت برجسته جایگاهشان خواهد افزود. این بناها در گذر زمان و به تدریج شکل گرفته‌اند. قدیمی‌ترین آنها بقعه مهدی، خلیفه عباسی، است که در سال ۵۶۴ هجری

آن را المسترشد خلیفه عباسی بازسازی کرده بود و جدیدترین آنها بقعه سید عبدالله است که سال ساخت آن ۱۳۶۶ هجری شمسی است. تبیین گستره زمانی فوق برای پی بردن به سابقه تاریخی و دینی استان ایلام نقش اساسی دارد و چگونگی معماری کتیبه‌های تاریخی و شجره‌نامه‌های این بقعه‌ها در این شناخت اثر فوق العاده‌ای می‌توانند داشته باشند.

علاوه بر آن، با توجه به اینکه مردم این سامان مسلمان هستند و گرایش مذهبی شیعی دارند و احترام ویژه‌ای برای بقاع مذهبی قائل هستند، تحقیق همه‌جانبه‌نگرانه‌ای درباره این بقعه‌ها و کسانی که در آنها دفن شده‌اند، بر اهمیت پژوهش درباره آنها می‌افزاید. در این تحقیق هم نسب‌شناسی افراد و هم شخصیت‌شناسی آنان باید مطرح نظر باشد ضمن اینکه دقت در مراسم مذهبی برای پالایش و آرایش مناسک دینی از اوهام و خرافات بر اهمیت آن می‌افزاید و دیگر اینکه یکی از جاذبه‌های گردشگری استان آثار تمدنی و اسلامی است، و زمانی این مهم تحقق خواهد پذیرفت که افراد گردشگر هنگام مراجعه به این مکانها اطلاعات تاریخی دقیق قابل اثباتی به دست آورند. پژوهش ژرف و همه‌جانبه درباره آنها ضروری می‌نماید، ناگفته پیداست که دستیابی به چنین امر مهمی نیازمند به حمایت جدی مسئولان فرهنگی و دانشگاهی است.

پی‌نوشت‌ها

۱. آمارنامه استان ایلام، ص ۲.
۲. ابن حوقل، صورة الارض، ص ۱۱۲.
۳. بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ص ۶۸-۶۹.
۴. احمد بن ابی یعقوب، البلدان، ص ۴۳-۴۴.
۵. ابن اثیر، عزالدین علی، الکامل، ص ۲۱۷.
۶. ابن محمود، ذکریا بن محمد، آثار البلاد و اخبار العباد، ص ۴۷۰.
۷. مستوفی، حمدا...، نزهة القلوب، ص ۷۹.
۸. ابن اثیر، همان.
۹. بلاذری، همان.
۱۰. همان، ص ۲۱۷.
۱۱. هلین براند، رابرت، معماری اسلامی، ص ۳۱۵.
۱۲. مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ص ۳۳۳.
۱۳. ویلبر، دونالد، معماری اسلامی ایران در دوره ایلیخانان، ص ۳۴.

۱۴. هلین براند، رابرت، همان، ص ۳۶۱.
۱۵. حموی، یاقوت، معجم البلدان، جلد دوم، ص ۶۳۲.
۱۶. ایزدپناه، حمید، آثار باستانی و تاریخی لرستان، ص ۴۹.
۱۷. مروتی، سهراب و یارمحمد قاسمی، نمادهای مقدس در استان ایلام.
۱۸. معین، محمد، فرهنگ فارسی، جلد اول، ص ۵۵۶.
۱۹. مرادی، ابراهیم، بقاع متبرکه ایلام، ص ۷۴۰.
۲۰. زندی شیرازی، محمدحسین، امامزاده‌های مدفون در ایران، ص ۴۵.
۲۱. ایزدپناه، حمید، همان، جلد اول، ص ۴۹۴.
۲۲. مرادی، ابراهیم، همان، ص ۲۵۳.
۲۳. استارک، فریا، سفرنامه الموت، لرستان و ایلام، ص ۱۲۸-۱۴۳.
۲۴. همان، ص ۱۳۱.
۲۵. ایزدپناه، همان، ص ۴۸۷.
۲۶. مرادی، همان، ص ۵۸.
۲۷. بایگانی میراث فرهنگی ایلام.
۲۸. کلهر، آیت‌الله، جغرافیای تاریخی ایوان غرب، ص ۳۴۸.
۲۹. جغرافیای استان ایلام، ص ۲۸.
۳۰. افشار سیستانی، ایرج، ایلام و تمدن دیرینه آن، ص ۲۳۷.
۳۱. مرادی، ابراهیم، بقاع متبرکه ایلام، ص ۱۷۴.
۳۲. حسینی زرباطی، سید حسین، بغیة الحائر، ص ۱۳۹.
۳۳. افشار سیستانی، ایرج، همان، ص ۲۳۷.
۳۴. همان.
۳۵. حسینی زرباطی، سید حسین، ص ۱۶۲.
۳۶. حاتم، غلامعلی، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، ص ۱۰۳.
۳۷. علیزاده، علی و حسن ابراهیمی‌زاده، سیمای ایلام، ص ۴۵.
۳۸. ساکی، علی محمد، جغرافیای تاریخی و تاریخ لرستان، ص ۲۳۱.
۳۹. چریکوف، موسیو، سیاحت‌نامه، ص ۱۱۰.
۴۰. شوشتری، قاضی نورالله، مجالس المومنین، ص ۴۹۶؛ شیخ عباس قمی، منتهی الآمال، جلد دوم، ص ۷۵؛ محمدبن عمر الکشی، اختیار معرفة الرجال، جلد اول، ص ۵۹۳.
۴۱. بایگانی میراث فرهنگی.
۴۲. درخشنده، سید محمد، ایلام عروس زاگرس، ص ۱۰۲.
۴۳. طبری، محمدبن جریر، تاریخ طبری، جلد ۱۲، ص ۵۱۴۵.
۴۴. یعقوبی، احمد، تاریخ یعقوبی، جلد ۳، ص ۱۴۳.
۴۵. حموی، یاقوت، همان، المعجم البلدان، ج دوم؛ ص ۴۹۱.
۴۶. ایزدپناه، همان، ص ۴۹۱.

منابع

- آمارنامه استان ایلام سال ۱۳۷۹، سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی استان ایلام، ۱۳۸۰.
- ابن اثیر، عزالدین علی، الکامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه خلیل عباسی، انتشارات کتب ایران.
- ابن حوقل، صورة الارض، ترجمه جعفر شعار، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷.
- استارک، فریا، سفرنامه الموت، لرستان و ایلام، ترجمه علی محمد ساکی، تهران، انتشارات علمی، چاپ اول، ۱۳۶۴.
- افشار سیستانی، ایرج، ایلام و تمدن دیرینه آن، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۲.
- ایزدپناه، حمید، آثار باستانی و تاریخی لرستان، انتشارات آگاه، چاپ دوم، ۱۳۶۳.
- بلاذری، احمد بن یحیی، فتوح البلدان، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران، انتشارات سروش، چاپ دوم، ۱۳۶۴.
- حاتم، غلامعلی، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، تهران، جهاد دانشگاهی، چاپ اول، ۱۳۷۹.
- حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم، مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۹.
- حسینی زرباطی، سید حسن، بغیة الحائر، قم، انتشارات دارالتفسیر، ۱۴۱۷.
- حموی، یاقوت، معجم البلدان، بیروت، دارالصادر، ۱۳۷۶.
- درخشنده، سید محمد، ایلام عروس زاگرس، چاپ اول، ۱۳۷۰.
- قمی، شیخ عباس، منتهی الآمال، انتشارات جاویدان.
- کشی، محمد بن عمر، اختیار معرفة الرجال، مشهد، مرکز تحقیقات و مطالعات، ۱۳۴۱.
- کلهر، آیت ...، جغرافیای تاریخی ایوان غرب، چاپ نهضت، ۱۳۷۶.
- محمودیان، حبیب الله، مقبره مهدی صالح، فرهنگ ایلام، شماره اول، بهار ۱۳۷۹.
- مرادی، ابراهیم، بقاع متبرکه ایلام، پایان‌نامه، ۱۳۸۰.
- مروتی، سهراب و یارمحمد قاسمی، نمادهای مقدس در استان ایلام، طرح تحقیقاتی، ۱۳۸۰.
- مستوفی، حمدالله، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۲.
- مقدس، ابو عبدالله محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، شرکت مؤلفان، ۱۳۶۱.
- هلین براند، رابرت، معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری، ۱۳۷۷.
- یعقوبی، احمد بن یعقوب، تاریخ یعقوبی، مطبعة العزی، نجف اشرف.